

**QADIMGI XORAZMDA
DEHQONCHILIKNING PAYDO BO'LISHI VA
SUG'ORISH TIZIMLARINING SHAKLLANISHI;
ARXEOLOGIK VA GEOMORFOLOGIK
TADQIQOTLAR ASOSIDA**

*Babayazov Umidbek Pulatovich, Urganch davlat universiteti
"Tarix" kafedrası o'qituvchisi*

**THE EMERGENCE OF AGRICULTURE
AND FORMATION OF IRRIGATION SYSTEMS
IN ANCIENT KHOREZM: BASED ON
ARCHAEOLOGICAL AND
GEOMORPHOLOGICAL STUDIES**

*Babayazov Umidbek Pulatovich, Teacher at the Department of
History Urganch State University*

**ВОЗНИКНОВЕНИЕ ЗЕМЛЕДЕЛИЯ И
ФОРМИРОВАНИЕ ИРРИГАЦИОННЫХ
СИСТЕМ В ДРЕВНЕМ ХОРЕЗМЕ: НА ОСНОВЕ
АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ И
ГЕОМОРФОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ**

*Бабаязов Умидбек Пулатович, преподаватель кафедры
"История" Ургенчского государственного университета*

<https://orcid.org/0009-0001-8487-5757>

e-mail:

u.babayazov@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada qadimgi Xorazmda dehqonchilikning paydo bo'lishi, sun'iy sug'orish tizimlarining shakllanishi va ularning rivojlanish bosqichlari arxeologik va geomorfologik tadqiqotlar asosida tahlil qilingan. S.P.Tolstov, Ya.G.G'ulomov va V.M.Masson tomonidan olib borilgan izlanishlar asosida Tozabog'yob, Amirobod va Kaltaminor madaniyatlarining dehqonchilik tarixidagi o'rni ochib berilgan. Sug'orish inshootlari, qadimiy kanallar, aholi joylashuvi va daryo o'zanlarining antropogen o'zgarishlari haqida ilmiy asoslangan natijalar bayon qilingan.

Kalit so'zlar: Qadimgi Xorazm, dehqonchilik tarixi, sun'iy sug'orish, Tozabog'yob madaniyati, Amirobod madaniyati, Kaltaminor madaniyati, arxeologik tadqiqotlar, geomorfologiya, kanal, daryo o'zani.

Abstract: This article examines the emergence of agriculture and the development of artificial irrigation systems in ancient Khorezm, based on archaeological and geomorphological studies. It highlights the contributions of S.P.Tolstov, Ya.G.Gulyamov, and V.M.Masson, emphasizing the role of Tozabagyab, Amirobod, and Kaltaminor cultures in the history of irrigated farming. The paper discusses ancient canals, settlement patterns, and anthropogenic changes in riverbeds with scientifically grounded evidence.

Keywords: Ancient Khorezm, agricultural history, artificial irrigation, Tozabagyab culture, Amirobod culture, Kaltaminor culture, archaeological research, geomorphology, canal, riverbed.

Аннотация: В статье рассматривается становление земледелия и формирование ирригационных систем в древнем Хорезме на основе археологических и геоморфологических исследований. Особое внимание уделено работам С.П.Толстова, Я.Г.Гулямова и В.М.Массона, в которых раскрывается значение культур Тазабагыб, Амирабад и Кельтаминар в истории

орошаемого земледелия. Освещены вопросы строительства каналов, расселения населения, а также антропогенных изменений русел рек.

Ключевые слова: Древний Хорезм, история земледелия, искусственное орошение, культура Тазабагъяб, культура Амирабад, культура Кельтаминар, археологические исследования, геоморфология, канал, русло реки.

KIRISH. Qadimgi Xorazm vohasi O'rta Osiyodagi qadimiy madaniyat o'choqlaridan biri bo'lib, uning rivojlanishida irrigatsiya tizimlariga asoslangan dehqonchilik muhim o'rin tutadi. Qadimiy davrlardan boshlab bu hududda sun'iy sug'orish asosida dehqonchilik yuritilganligi, mavjud arxeologik yodgorliklar, yozma manbalar va tabiiy-geografik sharoitlar orqali o'z isbotini topgan. Ayniqsa, S.P.Tolstov tomonidan olib borilgan keng ko'lamli Xorazm arxeologik ekspeditsiyasi va Ya.G'.G'ulomovning fundamental tadqiqotlari ushbu jarayonning chuqur tahlilini bermoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Qadimgi Xorazmda dehqonchilik va sug'orish tizimlari tarixiga oid ilmiy tadqiqotlar orasida S.P.Tolstov, Ya.G'.G'ulomov va V.M.Massonlarning ishlari alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu mualliflar Xorazmning irrigatsiya madaniyatini arxeologik va geomorfologik ma'lumotlar asosida tahlil qilib, Tozabog'yob, Amirobod, Kaltaminor madaniyatlari doirasida dehqonchilikning shakllanish bosqichlarini yoritib bergan. Ayniqsa, G'ulomov tomonidan sug'orish tizimlarining tarixiy taraqqiyoti, daryo o'zanlarining o'zgarishi va ularning jamiyat hayotiga ta'siri chuqur o'rganilgan. Ushbu adabiyotlar tadqiqot mavzusining ilmiy asoslarini belgilab beradi va zamonaviy izlanishlar uchun muhim manba vazifasini o'taydi.

METODOLOGIK ASOSLAR. Tadqiqotda qadimgi Xorazmda dehqonchilikning paydo bo'lishi va rivojlanishini o'rganishda tarixiy, arxeologik va geografik yondashuvlardan foydalanildi. Arxeologik topilmalar, yozma manbalar va geomorfologik kuzatuvlar asosida sug'orish tizimlarining shakllanishi, qadimgi dehqonchilik madaniyatining xususiyatlari tahlil qilindi. Shuningdek, Xorazm vohasining boshqa qadimiy madaniyat o'choqlari bilan o'zaro bog'liqligi taqqoslama asosda o'rganildi.

TAHLIL. Qadimgi Xorazmda dehqonchilikning paydo bo'lishi va rivojlanishi masalalari S.P.Tolstov tomonidan ham keng

tadqiqot doirasiga tortilgan. Unda sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilikning tashkil qilinishi, sug'orish tizimlarining rivojlanish dinamikasi, kanallarning tarmoqlanishi va ularning atroflarida aholining joylashishi, daryo suvi kamaya borgach, sun'iy sug'orish tizimidagi o'zgarishlar arxeologik va geomorfologik tadqiqot asosida ilmiy talqin qilib berilgan. S.P.Tolstov fikricha, dastlab qadimgi Xorazmda qair dehqonchiligi tashkil qilingan. Bu dehqonchilik turi bronza davridagi Tozabog'yob madaniyatida, keyinchalik ilk temir davriga oid Amirobod madaniyatining ilk bosqichlarida kuzatilgan. Ilk sug'orish tizimlari Amirobod madaniyati aholisi tomonidan qo'llanilgan. Bozor 8 manzilgohi hududidan daryo o'zanidan chiqarilgan, uzunligi 1 kilometr gacha bo'lgan kanallar topilgan. Arxeologik tadqiqotlar natijasida bu yerda 200 gektarga yaqin yer sug'orilganligi anqilangan[6,cc.74–75]. Marg'iyona hududida arxeologik tadqiqot ishlarini olib borgan olim V.M.Masson ham S.P.Tolstov tomonidan ilgari surilgan g'oyani asoslaydi: "Qadimgi Xorazm sivilizatsiyasining tarixiy ildizlari Tozabog'yob madaniyatining irrigatsiya dehqonchiligiga borib taqaladi... Amirobod madaniyati esa moddiy madaniyat va sug'orma dehqonchilikda Tozabog'yob an'alarini davom ettiradi... Quvisoy madaniyati komplekslarida Marg'iyona va Kaspiy bo'yi viloyatlari aholisining kulolchilik dastgohlarida yasalgan sifatli keramikasi uchralishi va bularning barchasi birgalikda mil.avv. VI–IV asrlarda Amirobod madaniyatining dehqonchilik xo'jaligi asosida qadimgi Xorazm sivilizatsiyasining shakllanishiga olib keldi"[5,cc.88-90]. Xorazm sivilizatsiyasining boshlang'ich nuqtasini Tozabog'yob madaniyatidagi dehqonchilik shakllanishi bilan bog'laydi. Ularning rivojlanish jarayonlarini esa, ilk temir davri deb ko'rsatadi.

NATIJALAR. Xorazm arxeologik ekspeditsiya a'zolari qadimgi Xorazm vohasining iqtisodiy taraqqiyotini o'rganish uchun qadimgi davrdagi sug'orish inshootlari tarixini maxsus tadqiq etishgan. Bu mavzu bo'yicha

Ya.G'.G'ulomov doktorlik ishini himoya qilgan. 1959-yilda "Xorazmning sug'orilish tarixi (qadimgi zamonlardan hozirgacha)"[3,B.319] nomli monografiyasini nashr qilgan.

Monografiyada Amudaryoning quyi havzalarida sun'iy sug'orish tizimining vujudga kelishi va taraqqiyoti yoritib berilgan. Xorazmda sug'orish tizimining paydo bo'lishining ilk bosqichlaridan to XX asrgacha bo'lgan jarayonlar arxeologik tadqiqot natijalari, yozma manbalardagi ma'lumotlar, geografik tuzilishi Xorazm xalqi turmush tarzi bilan taqqoslagan holda bayon qilingan. Qadimgi Xorazm hududida ovchilik va baliqchilik bilan bog'liq o'zlashtirma xo'jaliklarning tarqalgan hududlari, bronza davri jamoalari faoliyatlari, sug'orish tizimlari taraqqiyoti, dehqonchilik madaniyatining o'ziga xos tomonlari va rivojlanib borish bosqichlari misollar bilan keng yoritib berilgan. Bunda eng qadimgi davrdan XX asrgacha bo'lgan jarayonda xorazmliklarning ijtimoiy turmush tarzini yaqqol ta'riflash mumkin.

Asarda qadimiy sug'orish tizimini o'rganish asosida XX asrda qayta tiklangan kanallar haqida ma'lumot berib o'tilgan. Unda Qoraqalpog'istonda qadimiy sug'oriladigan yerlarda irrigatsiyani tiklash uchun xalq qurilishlari tajribasidan foydalanilganligi va Burgutqal'a, Tozabog'yob, Qirg'iz qadimiy kanallarining qayta tiklanishi natijasida hududlarga yana suv borib, qayta o'zlashtirilganligi haqida yozib qoldirgan.

Ya.G'.G'ulomov asarida Amudaryoning quyi oqimi va uning deltalari haqida to'liq geografik ma'lumotlar berilgan. Amudaryo suvlarining loyqaligining dehqonchilik uchun ahamiyati ko'rsatilib, uning tarkibidagi minerallar Nil daryosidan ham ko'pligini dalillar bilan isbotlagan. Amudaryoning qadimiy irmoqlari yozma manbalar, asosan Beruniy ma'lumotlari va arxeologik tadqiqotlar asosida aniqlanib, joylashgan joylari haqida ma'lumotlar berilgan. Amudaryo va uning toshqinlari, homiylari haqidagi afsonalar bilan taqqoslangan holda xorazmliklarning turmush tarzi, diniy e'tiqodlari bayon qilingan. Shu bilan birga Xorazmning tabiiy geografik holati haqida ham ma'lumotlar berilgan. Bular Xorazmning tabiiy geografiyasini o'rganishda muhim hisoblanadi.

XULOSA. Qadimgi sug'oriladigan hududlarda ibtidoiy dehqonchilik madaniyatining shakllanishi neolit davri jamoalari faoliyati bilan

chambarchas bog'liq. Xususan, Kaltaminor madaniyatiga mansub Jonbosqal'a 4 yodgorligida olib borilgan arxeologik qazilmalar davomida topilgan moddiy madaniyat namunalari — sopol buyumlar, toshdan yasalgan mehnat qurollari va uy-joy inshootlarining qoldiqlari — neolit davri jamoalarining ijtimoiy-iqtisodiy faoliyatini yoritishga xizmat qilmoqda[7,cc.89-91]. Ushbu topilmalar boshqa mintaqalardagi neolit yodgorliklari bilan solishtirilganda, Kaltaminorliklarning dehqonchilikka yo'nalgan xo'jalik faoliyati boshlanganligini ko'rsatadi.

Suvyorgan kanali va uning atrofidagi tabiiy-geografik muhit, shuningdek, u yerda joylashgan yodgorliklar qadimgi dehqonchilik madaniyatining shakllanishiga doir muhim manba hisoblanadi[2,cc.35-39]. Tadqiqotlarda dastlabki dehqonchilik faoliyatining bronza davri bilan bog'liqligi ta'kidlanadi. Bu fikr Jonbos 6 makonidan topilgan tosh yorg'uchoqlar — tuproq ishlovchi ibtidoiy mehnat qurollari bilan asoslangan.

Kaltaminor madaniyatining keyingi bosqichlarda Suyorgan madaniyati tarkibida rivojlanishini davom ettirgani aniqlangan. Xususan, miloddan avvalgi II ming yillikda qadimgi Xorazm Kopetdog' etaklaridagi ilk dehqonchilik madaniyati bilan dasht bronzasi madaniyati o'rtasida vositachilik qiluvchi muhim ko'prik vazifasini bajargan[1,cc.61-65]. Bu holat Xorazm mintaqasining madaniy va xo'jalik taraqqiyotida markaziy o'rin tutganligini ko'rsatadi.

Qadimgi dehqonchilik madaniyatining vujudga kelishi va rivojlanishiga sabab bo'lgan omillar Xorazm vohasi tajribasi asosida Misr (Nil daryosi), Mesopotamiya (Frot va Dajla), Kopetdog', Zarafshon va boshqa qadimiy dehqonchilik o'choqlari bilan solishtirilib tahlil qilingan. Xususan, bu hududlarda yirik daryolarning yassi tekisliklarda oqib o'tishi va ularning mavsumiy toshqinlari dehqonchilik uchun qulay muhit yaratgan. Nil, Dajla, Frot, Amudaryo, Sirdaryo hamda Zarafshon daryolari havzasi shu kabi zonalar sifatida e'tirof etilgan.

Amudaryoning quyi oqimiga to'g'ri keladigan hududlarda tabiiy geografik sharoit dehqonchilik faoliyatini yuritishda bir qator cheklovlar keltirib chiqargan. Xususan, bu yerlarning ayrim qismlarida daryo tez-tez o'z o'zanini o'zgartirgan va kuchli toshqinlar yuzaga

kelgan. Bunday holatlar ekinlarni barqaror yetishtirish imkoniyatini cheklab, suv bosgan yerlarda doimiy dehqonchilik faoliyatini yuritishni deyarli imkonsiz qilgan[4,cc.82-85].

Natijada qadimgi aholining diqqat markazi ko'proq barqaror va nisbatan xavfsizroq bo'lgan hududlarga — ya'ni qadimgi daryo o'zanlari, qurib qolgan ko'llarning tubi, tuprog'i unumdor pasttekisliklarga qaratilgan. Bunday joylarda sug'orish tizimini tashkil qilish nisbatan osonroq bo'lgan, tuproq unumdorligi esa dehqonchilik uchun qulay sharoit yaratgan.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Андрианов Б.В. Историческая география Южного Приаралья в древности и средние века. — М.: Наука, 1969. — С. 61–65.
2. Бердимуратов А. Земледелие в древнем Хорезме. — Нукус: Каракалпакстан, 1972. — С.35–39.
3. Гуломов Я.Ф. Хоразмнинг суғорилиш тарихи (қадимги замонлардан ҳозиргача). — Тошкент: Фан, 1959. — Б.319.
4. Кесь А.С. Историческая география низовьев Амударьи. — М.: Наука, 1970. — С.82–85.
5. Массон В.М. Цивилизация древнего Хорезма (этапы и пути самоидентификации) // ИМКУ. Вып. 30. — Самарканд, 1999. — С.88–90.
6. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. — Москва: Наука, 1962. — С. 74–75.
7. Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. — М.: Изд-во АН СССР, 1948. — С.89–91.

